

Мұрат Лаумулин

*ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының бас ғылыми қызметкері, саяси ғылымдардың докторы (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
e-mail: muratlau@mail.ru*

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ БОЙЫНША ТАРИХИ ӘДЕБИЕТТЕРГЕ ШОЛУ

Бізге, Орталық Азия тарихына арналған шетелдік тарихи зерттеулерді бірнеше рет жариялауға тура келді. Бұл зерттеулер ОА-ның қазіргі тәуелсіз мемлекеттерінің өздерінің Еуразиялық ізашарлары – Моңғол империясымен, Алтын Ордамен және Шыңғыс хан империясының бөлшектенуінен кейінгі моңғол-дардан кейінгі құрылымдарымен тарихи сабақтастығын дәлел-дейді. Соңғы жылдары бұрынғы КСРО-ның түркі республикалары мен Ресей Федерациясының кейбір дербес мемлекеттері, Алтын Орда мұрасына саяси және академиялық қызығушылықты танытты. Сондықтан, біз осы мәселені көтеретін бірқатар басылымдарды, рецензиялау үшін алдық. Ең алдымен, моңғолистика туралы, оның барлық аспектілері, сондай-ақ басқада ілеспе басылымдар (ғұндар, Батыс түріктері, Қараханидтер, селжұқтар, ежелгі ұйғырлар) туралы айтылады. Бұл шолуға ғылыми айналым үшін, тіпті он жыл бұрын жұмыстарын енгізуге тура келді, бірақ бұл

мәселе үшін айқын қызығушылық тудыратындар мен бір уақытта біздің назарымызды аудармай қалғандар.

Favereau Marie. La Horde d’Or et le sultanat mamelouk. Naissance d’une alliance. – Le Caire : IFAO, 2018. – 176 p.

2018 жылы профессор Мари Фаверо (Париждегі Нантер университеті), моңғол дәуірінің танымал маманы, Каирде біз үшін қызықты және пайдалы «Алтын Орда және мәмлүк сұлтандығы» кітабын шығарды. Атауынан көрініп тұрғандай, монография – Жошы Ұлысы мен мәмлүк мемлекетінің стратегиялық одағын құру әрекеттері мен қарым-қатынас тарихына арналған, олар сол уақытта Сұлтан Бейбарыстың басшылығымен жеңіліп, ильхандардың (жосшылықтардың қарсыластары) басшылығымен моңғолдардың ілгерілеуін тоқтатты. Екі мемлекетті ортақ этникалық негіз – көбіне қыпшақтардың негізі, біріктірді. Автор, екі ірі мемлекеттің альянсы –

Таяу Шығысқа, Ресейге және Орталық Азияға терең геосаяси ықпалын тигізді деп санайды.

Жеке деңгейде бұл Бейбарыс (1260-1277) және Алтын Орда ханы Беркемен (1257-1267) ильхан Хулагуға қарсы одақ болды. Сонымен бірге, зерттеуші бұл геосаяси үшбұрыш емес – төртбұрыш, яғни, император Михаил Палеологос бастаған Византияның қатысуымен болды деген қорытындыға келеді. Автор не болып жатқанын түсіндіру үшін «макро-мәнмәтін» түсінігін қолданады. Шығыс Еуропадағы, Орта және Таяу Шығыстағы және Балқандағы жағдайға Еуразияның басқа шетіндегі оқиғалар айтарлықтай әсер етті, мұндағы Шыңғыс ханның мұрасын басқара алмайтын Моңғол империясының сөзсіз бөлінуі орын алды. Сол оқиғалардың тағы бір тарихи салдары Орталық Еуразияның көптеген түркі халықтарының өркениеттік таңдауы үшін сүнниттік дәстүрде Алтын Орданың тез исламдануы болды, ал сол екі арада ильхан-хулагидтардың ұлысы – шиит исламын қабылдады. Қорытындылай келе, Мари Фавероның кітабының кең дереккөздік негізін атап өткен жөн.

May Timothy. The Mongol Empire. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018. – 442 p.

Тимоти Мэй (Эдинбург университеті) 2012 жылы «Әлемдік тарихтағы Моңғол жаулап алулары» кітабының авторы ретінде моң-

ғолистикада дебют жасады, сол кезде зерттеуші кейінірек көптеген басқа моңғол ғалымдарының қолдауымен Моңғол империясы әлемдік тарихтағы жаһандандудың алғашқы әрекеті болды деген пікірге келді. Бірақ ғалым бұл тақырыпқа егжей-тегжейлі өзінің «Моңғол империясы» кітабында (2018 ж.) оралды. Өзінің іргелі жұмысының 13 тарауында Т. Мэй Шыңғыс хан империясының бүкіл тарихын, соның ішінде Моңғолияның тарихын, географиясы мен климатын, жаулап алу тарихы мен орасан зор империяның ыдырауы нәтижесінде пайда болған құрылымдардың тағдырын баяндайды. Автор олардың төртеуі бар деп есептейді: Юань империясы (Қытай), Шағатай ұлысы (Орта Азия), Жошы ұлысы (Алтын Орда) және ильхандар мемлекеті (Иран), және жеке – байырғы Моңғолия (Үгедей ұлысы). Зерттеуші империяның ыдырауымен билік Шыңғыс хан тұқымынан шықпаған жаңа әулетке – толуидтерге (карачу деп аталатын) өтті деген революциялық тұжырым жасайды.

Бұл билеушілер Алтын Ордамен тығыз байланыста болып, Қазан және Астрахань хандықтарының, Ноғай Ордасы мен Қырым хандығының, кейінірек Сібір, Өзбек және Қазақ хандықтарының қалыптасуына әсер етті. Шыңғыс ұрпақтарының соңғы тірегі Шағатай ұлысының Маверенахр мен Моғолыстанға бөлінуі сөзсіз болды. Осы

уақытша мемлекеттік құрылымдардың исламдануы да, айтарлықтай маңызды тарихи және өркениеттік факторы болды. Автордың пікірінше, көптеген осындай құрылымдардың жетістігі – жиһад идеологиясына ықпал етті. «Карачу» феноменінің шыңы – Әмір Темірдің Самарқандқа көтерілуі және оның ортағасырлық Еуразиядағы соңғы ұлы империяның құруы болды. Темірлан, Мәйдің пікірінше, моңғол мұрасын исламмен синтездеді және бұл сопылықты насихаттаумен қатар оның ең үлкен жетістігі болды. Карачулар Шыңғыс ұрпақтарынан «империялық емес» өкілдеріне өтетін көпір рөлін атқарды. Автор Иван Грозныйға, бұрын Тимур сияқты, Шыңғыс ұрпақтарының мұрагері болуға мүмкіндік берген Қасым ханшайымдарының үйінен Симеон Бекболатұлының қысқа билігін осы қатарға жатқызады. Осылайша, Шыңғыс хан құрған империяның зауалды батуы өзі құрған және оның ұрпақтарынан тұратын мүлік ретінде болмай қоймайтындығы, сөзсіз болды. Бұл Т. Мэй жазған кітаптың негізгі түйіні болып табылады.

Allsen Thomas T. The Steppe and the Sea: Pearls in the Mongol Empire. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2019. – XXI+240 pp.

Нью-Джерси колледжінің профессоры Томас Олсеннің (1940-2019) соңғы еңбегі «Дала мен

теңіз: Моңғол империясындағы Інжу» атты кітабы болды. Т.Олсен моңғолдар мен Еуразияның басқа да көшпенділерінің мәдениетіне, тұрмыстық және күнделікті өміріне әсері туралы бірқатар монографиялардың авторы ретінде танымал. Атап айтқанда, бұл «Моңғол империясындағы тауар және алмасу: Ислам тоқыма мәдениетінің мәдени тарихы» (1997), «Моңғол Еуразиясындағы мәдениет және жаулап алу» (2001), «Еуразия тарихындағы патшалық аң аулау» (2006) сияқты кітаптар.

Ғалымның соңғы кітабы екі бөлімнен тұрады. «Теңізден далаға дейін» бірінші бөлімі байлықты шоғырландыру және жинақтау құралы ретінде інжу факторына арналған. «Салыстыру және әсер ету» екінші бөлімі империяның құрлықтық саудасы аясында інжу нарығын тұтастай қамтиды. Автор моңғолдар қазіргі Түрікменстан аумағында (Хиуада) хорезмшах Мұхаммедтің анасы Туркан-хатунды басып алғаннан кейін Інжу-маржандардың маңыздылығын құндылық, экономикалық, эстетикалық, діни және саяси тұрғыдан тез бағалағанын айтады. Бірақ автор інжу-маржандардың рөлін, ең алдымен, «саяси инвестицияның» ықпалы ретінде қызықтырады. Сонымен қатар, оның пікірінше, інжу - империяның солтүстігіндегі қатал дала кеңістігі мен жылы Оңтүстік теңіздер арасында байланыстырушы рөлін атқарды.

Т.Олсеннің зерттеуші ретіндегі басты еңбегі – көшпелі империяның беделді тауарлардың, соның ішінде інжу-маржандардың ағынын басқару және реттеу өнерін қалай игергенін көрсете білудегі шеберлігі. Моңғолдар сонымен қатар маркетинг өнерін жоғары деңгейде игеріп, Үнді-буддист және мұсылман әлемі арасында сауда желілерін құра алды. Алайда, сыншылар інжу саудасы Үндістан мен Парсы шығанағы арасындағы кеңістікпен шектелгенін, яғни бұрынғы Жібек жолының бір бөлігінде болғанын әділ айтады. Сонымен қатар, автор сауданың бұл түрі моңғол ірі мемлекетіне экономикалық өркендеу әкелгенін дәлелдей алмады. Сондай-ақ, теңіз және жер маржаны саудасының арақатынасы мәселесі көптеген сұрақтар туғызады. Соған қарамастан, бұл зерттеу өзінің айқын ғылыми ерекшелігіне байланысты ғылымға айтарлықтай үлес қосады және барлық моңғол мамандары үшін пайдалы көмек болып табылады.

Broadbridge Anne F. Women and the Making of the Mongol Empire (Cambridge Studies in Islamic Civilization). – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – XXII+320 pp.

Анна Броудбридж өзінің кітабын Моңғол империясының тарихындағы бірегей сюжетіне арнады.

Зерттеуші әйелдердің империя құруға қосқан үлесі қандай екендігі туралы сұрақ қойды. Ол Шыңғыс ханның анасы Гелун (Hö'elün) мен үлкен әйелі Бөртенің (Börte) саяси мансабына белгілі үлес қосудан бастайды. Екінші-бесінші тараудан бастап ғалым Темучиннің өмірі мен мансабына әсер еткен әйелдердің рөлін зерттейді. Бірақ автор сонымен бірге оның қыздары мен күйеулерінің моңғол ірі мемлекетінің саяси өміріне әсеріне назарын аударады. Ол 1240-1250 жылдары жоғарғы Қағанның ордасына барған куәгерлердің айғақтарына сілтеме жасайды. Әйелдердің мемлекет саясатына әсерін күшейтудің маңызды факторы патша қыздарының несториандық мағынада христиан дінін қабылдауы болды. Зерттеуші бұл факторды дала қоғамындағы әйелдердің дәстүрлі ықпалды рөлімен байланыстырады.

А.Броудбридж Шыңғыс хан қыздарының некесі арқылы құрылған отбасылық-туыстық және саяси қатынастар жүйесін зерттеу негізінде «Шыңғыс хан тұқымдары конфедерациясы» терминін енгізеді. Оның астында автор неке негізінде құрылған және моңғол империясының негізін – сол кездегі жеңілмейтін әскерді біріктіретін жеке қатынастар желісін түсінеді. Ол өзінің түйіні – императорлық гвардияға көп көңіл бө-

леді. Тағы бір ықпалды әйел – Оғыл-Хамишке қарама-қайшы келетін Соркоктананың регенттігі бетбұрыс болды. Зерттеу мәнмәтінінде моңғол ірі мемлекеті – жалайырлар, шобанидтер, ойраттар және т.б. шеңберіндегі руаралық қатынастар мәселесі қозғалады, ол ойраттардың рөліне толығырақ тоқталады. Жалпы, профессор А.Брудбридждің жұмысы аз зерттелген тақырыпты қозғайды және автор әрдайым жауап бере алмайтын көптеген сұрақтарды туғызады.

Weatherford Jack. The Secret History of the Mongol Queens: How the Daughters of Genghis Khan Rescued His Empire Paperback – New York: Crown Publishers, 2011. – 336 p.

Бірақ А.Брудбридж кітабының пайда болуынан бірнеше жыл бұрын бұл тақырып Дж.Уизерфордтың «Моңғол әйел билеушілерінің құпия тарихы», онда Шыңғыс ханның қыздары, империяны қалай сақтап қалды деген сұрақ зерттеледі. Автор, кіріспесінде «Моңғолдардың құпия тарихының» бір бөлігін белгісіз цензор әдейі кесіп тастаған, оны себебі – моңғол әйелдерінің орасан зор ықпалдығын жасыру. Ол - сонымен қатар, моңғол патшайымдарының іздері Қытай сотының дипломатиялық есептерінде, Ватиканға арналған хаттарында,

мұсылман жылнамаларында, армян патшаларының шежірелерінде, Марко Поло сияқты көпестердің естеліктерінде және даос храмдарының тастарына жазылған мәтіндерінде жанама түрде кездеседі деп болжайды.

Уизерфорд, Шыңғысхан өзінің билігі кезінде көрнекті лауазымдардағы әйелдердің, әсіресе қыздары мен жұбайларының мәртебесін көтерді деп санайды. Бұл әйелдердің ішінде оның кіші ұлы Толудың өмірін сақтап қалғаннан кейін Моңғол империясының ірі қайраткерлеріне сәтті әскери және саяси мансабы үшін берілген «Батыр» (Баатур) атағы берілген қызы – Алтани болды. Оның қыздары Шыңғыс ханның дипломатиясы мен соғысында шешуші рөл атқарды. Олар моңғолдарды қоршаған қуатты тайпалар мен халықтардың басшыларына үйленді, мысалы, онғыттар, ұйғырлар және ойраттар, барлық бағытта дипломатиялық қалқан болып, оның одақтарын нығайтты. Шыңғыс ханның қыздары Жібек жолын басқарып, оның Қытай мен Парсы жорықтарына көмектесті. Моңғол әйелдері өз аумақтарын басқаруға шебер болды және шетелдік жаулап алу кезінде ерлермен бірге соғысқан. 1227 жылы Шыңғыс хан қайтыс болғаннан кейін, оның мұрагерлері хан мұрасын тез елемеді. Оның ұлы Үгедей, Боржығын руының үстінен би-

лігін нығайту үшін, әйел туыстарының арасындағы қарым-қатынастарын тазартты, сонымен қатар 1237 жылы Ойратты төрт мың ойрат қызын жаппай зорлау арқылы Үгедейдің әпкесі Чечегеннің өлімінен кейін жерлерін тартып алуға, бағынуға және Ұйғыр территориясын басқарған Шыңғыс ханның сүйікті қызы Алталунның өлімін ұйымдастыруымен байланысты болжамдалды.

Үгедей қайтыс болғаннан кейін хатундар (патшайымдар) қысқа уақыт бойы Моңғол империясын басқарды. Бұл әйелдердің көпшілігі Шыңғысханның қыздары емес, оның келіндері мен немерелері болған. Олардың империяны басқару қабілеті, оларды осы кезеңдегі ең ықпалды әйелдерге айналдырды. Еркек туыстарымен, оның ішінде ұлдары мен күйеу балаларымен мұрагерлік үшін күрес бұл билеушілердің құрамы мен ықпалын тез кемітті. Хутулун, Қайдудың қызы және Үгедейдің немересі, моңғол әйелдерінің соңғысы болды, олар нақты күшке ие болды және ерлер жағына қарсы тұрды. Ол 1306 жылы қайтыс болған кезде, боржигіндер бүкіл Моңғол империясын өз туыстарының қарсылығынсыз бақылауға алды. Кореядағы Коре патшаларына үйленген моңғол ханшайымдары ғана патшайымдардың дәстүрлерін аз көлемінде жалғастырды.

Шыңғыс ханның ер ұрпақтары

алаңдар мен қыпшақтар сияқты басқа халықтардың тұтқыны немесе қуыршақтары ретінде болған кезде, моңғол әйел патшайымдары оларды тұтқындаудан құтқаруға тырысты. Ең көрнектісі – Самур болды. Самурдың өлімімен мықты моңғол әйел патшайымдары тарихтан жоғалып кетпеді. Оның орнына 1448 жылы жаңа моңғол Ханшайымы Мандухай дүниеге келді. Кейін ол Моңғолияда империяны қалпына келтірген Мандуыл ханына үйленді. Моңғол қаған Мандуылды бақылау үшін Хами алқабынан шыққан түрік қолбасшысы – Бек Арслан оны қызына үйлендірді. Автор («Құпия тарихта») цензуралық қысқартулар моңғол әйел патшайымдарының тарихтағы орнын түсіну қабілетін қиындатты, бірақ оны толығымен өшірмеді деп тұжырымдайды. Моңғол әйел патшайымдары, әсіресе Мандухай, моңғол ұлтының Шыңғыс ханымен бірдей құрметке ие.

Biran Michal, Brack Jonathan, Fiaschetti Francesca (eds.) Along the Silk Roads in Mongol Eurasia: Generals, Merchants, and Intellectuals. – Los Angeles: University of California Press, 2020. - 360 p.

М.Бирани, Б.Джанатан және Ф.Франческа өңдеген ұжымдық жұмыс «Моңғол Еуразиясындағы Жібек жолы бойында» дала империяларының дәстүрлі «Ұлы Жібек жолы» деп аталатын транскон-

тинентальдық сауда байланыстарына әсері туралы кең таралған тақырыпқа жүгінеді. 15 тараудан тұратын бұл монография, шын мәнінде, жаңадан бастаушыларға арналған оқу құралы болып табылады. Кітап ғалымдардың жаңа буынын қытайлық, араб, парсылық және Батыс еуропалық шығу тегінің негізгі көздерімен таныстырады. Бұл жұмыс сол дәуірдегі әскери жетекшілердің, дипломаттардың, саудагерлер мен ойшылдардың өмірбаяндарына толы. Осылайша, оқу құралы ретінде бұл басылым назар аударуға лайық.

Alram Michael. Das Antlitz des Fremden: die Münzprägung der Hunnen und Westtürken in Zentralasien und Indien. - Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016. – 167 p.

2016 жылы дәстүрлі неміс шығыстанушысы М.Альрамның Орталық Азия мен Үндістандағы ғұндар мен батыс түріктерінің шақаларын жинауға арналған «Бейтаныс адамдардың келбеті» атты жұмысымен бар екенін еске түсірді. Кітап Ирандық ғұндардың және ОА және Солтүстік-Батыс Үндістандағы батыс түрік жинақтамаларын зерттеуде негізделген. Хронологиялық тұрғыдан шақалардың жинақтамасы б.з.д. IV ғасырдан бастап исламның аймаққа келуіне дейінгі кезеңді қамтиды. Венадағы өнер мұражайының

зерттеушілер тобының назарына автордың жеке шақалар жинағынан басқа, Берн тарихи мұражайының экспонаттары мен Ж.-П.Ригетти жинақтамасы кіреді.

Автор пайдаланылған этнонимдер өте шартты екенін баса айтады. Жинақтар сонымен қатар Согди, Бактрия және Сасанидтік шақаларын қамтиды. Шақалар түркілердің араб шапқыншылығына қарсы тұруының екі жүз жылдық тарихына жарық түсіреді. Шақалардың таралу аймағына Иран, Түркіменстан, Өзбекістан, Тәжікістан, Ауғаныстан, Пәкістан және Үндістан сияқты қазіргі заманғы мемлекеттер кіреді. Зерттеушінің еңбегі, сөзсіз, сол тарихи кезеңдегі шығыс еуропалық шақалармен салыстырғанда қолданылатын салыстырмалы әдіс болып табылады.

Eden Jeff. Warrior Saints of the Silk Road: Legends of the Qarakhanids. – Leiden, Boston: Brill, 2018. – XII+272 pp.

Соңғы жылдары екі жұмыс Қараханидтер дәуіріне арналды (не болғанда да, бізге қолжетімді болғандары). Біріншісі – Дж.Эден «Жібек жолындағы әскери әулиелер: Қараханидтердің аңыздары». Автор өз зерттеулерінің негізі ретінде Бұғра ханның өмірбаянын тиісті араб-парсы дереккөздерінен алады. Шиеленіс ретінде Эден сопылық пен исламның синтезін

(байланысын немесе қақтығысын) Қарахан әулетімен тығыз байланысын Орта Азия тарихының ерекше сәті ретінде қолданады. Жалпы, жұмыс С.Бұғра ханға арналған қолжазбаның аудармасы, транслитерациясы және факсимильді бейнесі бар дереккөздік зерттеу болып табылады.

McClary Richard Piran. Medieval Monuments of Central Asia: Qarakhanid Architecture of the 11th And 12th Centuries. – Edinburgh, UK: Edinburgh University Press, 2020. – 344 pp.

Бұл тарихи сюжет бойынша тағы бір жұмыс – Р.П. Макклеридің (Эдинбург Университеті) «Орталық Азияның ортағасырлық ескерткіштері: XI-XII ғғ. Қараханидтердің сәулеті» монографиясы. Макклери сонымен қатар Анадолыдан Қытайға дейінгі кең аймақтың ескерткіштері туралы, оның ішінде «1170-1220 жж. Селжүк сәулеті» кітабымен танымал.

Бұл Қараханидтердің сақталған ескерткіштерін жан-жақты зерттеу – Батыста маңызды, бірақ жеткіліксіз белгілі ортағасырлық әулет, ол Тарим бассейнінің көп бөлігін X соңы мен XIII ғасырдың басында басқарды. Кең далалық зерттеулерге және көптеген кеңестік және ресейлік дереккөздерге сүйене отырып, кітап тірі қалған ескерткіштерді аймақтың кең мәдени мәнмәтініне орна-

ластырады. Кітапта көптеген фотосуреттер мен рельефтің жана жоспарлары, сонымен қатар жеке ескерткіштер мен кең сәулет эстетикасы туралы егжей-тегжейлі зерттеулер бар. Бұл ескерткіштер Саманидтердің жоғалған сәулеті мен Тимуридтердің әлдеқайда үлкен және әйгілі ескерткіштері арасындағы байланыс ретінде қызмет етеді.

Dähne Burkart. Karabalgasun - Stadt der Nomaden: die archäologischen Ausgrabungen in der frühuigurischen Hauptstadt 2009-2011. Deutsches Archäologisches Institut. Kommission für Archäologie Außereuropäischer Kulturen. – Wiesbaden : Reichert Verlag, 2017. – X+235 S.

Д.Буркарттың «Қарабалғасұн – көшпенділер қаласы» зерттеуі 2009-2011 жылдардағы халықаралық (моңғол-Герман-Орхон) ғылыми археологиялық экспедицияның нәтижелері бойынша нақты есеп болып табылады. Бұл экспедицияның ұзақ тарихы бар. Хар-Балғас немесе Қарабалғасұн («қара қала») – VIII-IX ғасырларда Ұйғыр қағанатының ежелгі астанасы, оны Орда-Балық («астаналық қала») деп те атайды. Орхон өзенінің сол жағалауындағы Қарабалғасұн қаласының қирандылары Эрдэнэ-Зуу монастырының солтүстік-батысында, Моңғол империясының астанасы-

Қаракорымның құлауынан солтүстік – шығысқа қарай 17 км жерде орналасқан.

Ұйғыр қағанатының астанасы Орда Балықтың қирандылары Орхон өзенінің аңғарындағы Арахангай аймағында, Хотонт сомонында орналасқан. Жергілікті тұрғындар оны «Хар балғас» деп атайды. XIX ғасырдың екінші жартысында Хар балғаларды орыс ғалымдары Д.А. Клеменц, В.В. Радлов зерттеді; 1933, 1934 жылдары – Д. Букинич; 1949 жылы С. В. Киселев, х. Перлээ зерттеулер жүргізді.

Шамасы, Орда Балық бастапқыда Орхон алқабында емес, кейінірек осында көшірілген. Қытайдың тарихи шежіресінде: «Тянь бао басы – 751 жылы ұйғыр ханы Пэй-Лоның басты ордасы У-тэ-цзянь тауы (Утугэн) мен Хун өзені (Орхон) арасындағы жерге қоныс аударды. Сол жердің сол жағында жазық болды, оң жағында У-тэ-цзянь тауы, солтүстігінде 600 л. Сянь-э (Селенга) өзені». Қаланың қашан және қай жерде құрылғанын анықтау өте қиын болып көрінеді, бірақ, мүмкін, Орда Балықты өз отандарынан, Селенга өзенінен оңтүстікке қоныс аударған тоғыз ұйғыр ұрпағы құрғаны бәлкім.

Жазбаша деректерге сүйенсек, Орда Балық 25 км-ге созылған үлкен қала болған. Мұнда әкімшілік басқару орталығы, қолөнер және сауда халқы, ғибадатхана шоғырланған. Бекініс-қамалы –

Ұйғыр қағанатының ең маңызды фортификациялық құрылыстарының бекінісі. Уақыт өте келе оның қабырғалары едәуір құлағанына қарамастан, олардың биіктігі қазіргі уақытта 12 м, ал қаланың орталық бақылау мұнарасы-14 м. Қала ішіндегі қазба жұмыстары кезінде Тан дәуіріне (618-907 жж.) жатқызуға болатын сарайдың қалдықтары табылды. Бекіністің қабырғалары шикі кірпіш мұнаралармен нығайтылды. Мұнаралар бекіністің бұрыштарында да болды. Бекініс қақпасының жанында бақ болғаны ықтимал. Орда Балықты зерттеу барысында алынған материалдар бекініс Ұйғыр ханның орталық Ордасы болғанын және бүкіл қағанаттың астанасы болғанын растайды.

Бұл үлкен қала болды, оның артында қала маңы, суару арналары, егістік жерлер мен бақтар болды, олардың халқы 100 000-ға жетті.

Қаланы ұйғырлар 745 жылы екінші Түрік қағанатының билігі құлатылғаннан кейін, олардың билеушісінің ескі орда орнында құрды. Ол 840 жылға дейін тұрған, Енисей қырғыздарының (хакастар) шапқыншылығы кезінде қираған. Елорданың орталық бөлігінің оңтүстік – батысында бекініс пен қамал салынды, оның шикі сазының қабырғалары әлі де 12 м биіктікте сақталған, ал қарауыл мұнарасы – 14 м.

Бұдан басқа, қалада ауа-райы бар ғимараттың қалдықтары болған, бұл, мүмкін, билеуші қаған отбасының діни ғимараты болған. Бұл ғимараттың есіктерінің жанында Ұйғыр қағандарына арналған ұйғыр, қытай және Орхон-Енисей жазулары бар тас стелалары орнатылды. Ода Балықтың солтүстік-батыс, батыс бөліктерінде қаланың сауда және қолөнер тұрғындары тұратын орамдар орналасқан. Қырғыздардың қаланы қатты қиратқаны туралы тарихи шежірелер қазба жұмыстарының нәтижелерін растады. Қарабалғасұннан Ұйғыр қағанаты тарихының негізгі бастауларының бірі – ұйғыр, қытай және соғды тілдеріндегі Қарабалғасұн стеласы табылды. Оның мәтінінде ежелгі ұйғырлардың қағанаттың дүниеге келуінен 820 жылдарға дейінгі тарихын оқуға болады.

Peacock Andrew. The Great Seljuk Empire. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015. – XIII+394 pp.

Эндрю Пикоктың «Селжұқтардың ұлы империясы» атты монографиясы Орта Азияның оңтүстік бөлігінен Эгей теңізіне дейінгі кең аумақтағы Селжұқ түріктерінің өмір сүрген мемлекетінің тарихи стандарттары бойынша қысқа уақытқа арналған. Біздің тарихымызға кітаптың кіріспе бөлігі кіреді, онда селжұқтардың

атақонысына шыққаны және шыққан жері көрсетілген. Автор селжұқтардың әскери-көшпелі таралуын классикалық түркі-дала жаулап алу саясатына емес, ертедегі мұсылман (бірақ этникалық құрамы бойынша түркі) саясатына жатқызады. Зерттеуші селжұқтардың мәдени және өркениеттік сабақтастығының қайнар көздерін Аббасид халифатының мұрасынан іздеуді ұсынады, олардың аумақтары негізінен Селжұқ империясының құрамына кірді. Хронологиялық тұрғыдан автор 1040 жылдан 1157 жылға дейін осы білімнің пайда болу және өркендеу дәуірін қарастырады (Орта Азияда 965 жылы Оғыз конфедерациясының құрамында пайда болған).

Пикок, Селжұқ ірі мемлекетінің гүлденуін Сұлтан Санжардың билігімен байланыстырады (1048-1186). Немересі Сүлеймен мен оның ұрпақтары 1081 жылдан 1308 жылға дейін билік етті. Біз үшін Орталық Азияның далалық аумақтары мен Анадолиядағы түріктердің иеліктерінің ықпал ету және өзара тәуелділік дәрежесі маңызды мәселе болып қала берді. Айтуға мәжбүрміз селжұқтар (қалай, содан кейін және Осман империясы) түрік атақонысынан үзілгені фактісін белгілейміз. Сондай-ақ, Автор Ирактың Араб бедуиндері мен Иран Каспийінің жағалауындағы вассальды түзілімдер туралы мәселерді қам-

тиды. Жалпы, ғалым Селжұқ империясының Хорасан империясымен параллельдерін жүргізеді және Селжұқ мемлекетін Орта Шығыс тарихындағы түркі, парсы және араб (ислам) мәдениеттерінің синтезінің алғашқы үлгісі деп санайды. Автор түркі әлемінде жетекші рөлге ие болған қазіргі Түркияны Селжұқ дәуірінің мұрагерлері деп санауды ұсынады. Ұсыныс, әрине, даулы, бірақ осы монографияның логикасынан туындайды.

Spengler Robert N. Fruit from the Sands: the Silk Road Origins of the Food you eat. – Oakland, California: University of California Press, 2019. – XIV+374 pp.

2019 жылы Р.Шпенглердің (Йендегі М. Планктың палеоэтно-ботаникалық зертханасының директоры) «Құм жемістері: Жібек жолынан шыққан сіз тұтынатын тағам» жұмысы жарық көрді. Кітап тарих, археология, этнография, палеоботаника және аспаз-

дық қиылысында жазылған. Ол автор Орталық Азияны (ішкі Еуразия) отаны деп санайтын өсімдік сорттарының шығу тарихына арналған. Зерттеуші бұл тақырыпқа деген қызығушылығын әлем халқына жаһандық ашаршылық қауіп төндіретіндігімен түсіндіреді. Қауіп халықтың демографиялық өсуі (автор 9 миллиард адамның сыни белгісі деп атайды), бүкіл құрлықтардың шөлейттенуі, мұздықтардың еруі және гидро-ресурстардың болмауы сияқты факторлардың өсуіне байланысты. Осыған байланысты ғалым адамзаттың азық-түлік базасының дамуына зор үлес қосқан Орталық Азияның тарихи тәжірибесін аса пайдалы деп санайды. Өсімдіктер мен тағамдардың таралуына ықпал ететін құрал Ұлы Жібек жолының сауда бағыттары болды. Бірақ олармен бірге сол кездегі озық аграрлық және ирригациялық технологиялар да осы жолдармен таралды.